

บทที่ 2

แนวคิด และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามหลักพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก (2537) กล่าวว่าหลักธรรมในทางพุทธศาสนา จะย้ามากในเรื่องระบบของการพึ่งพาอาศัยและนอกจากการพึ่งพาอาศัยกันแล้ว สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งก็คือ ความรู้สึกที่ติงามต่อกันระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ต่อพืชและสัตว์ทั้งหลาย ความรู้สึกที่ติงามอย่างหนึ่งได้แก่คุณธรรมที่เรียกว่า “ความกตัญญู” ความกตัญญูนี้ไม่ใช่มีเฉพาะต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ให้มีทั้งต่อสัตว์และพืชทั้งหลายด้วย ดังมีคาถาพุทธศาสนาสุภาษิตบทหนึ่งที่ย่อบย่อ ๆ ในพระไตรปิฎกสอนให้รู้คุณแม้แต่คุณประโยชน์ของพืชมีใจความแปลเป็นภาษาไทยว่า “บุคคลนั่งหรือนอนในร่มเงาของต้นไม้ใด ไม่พึงหักกิ่งก้านกิ่งใบของต้นไม้ นั้น ผู้ประทุษร้ายมิตรเป็นคนทราม”

นอกจากนั้นยังกล่าวว่า การจัดการปัญหาของมนุษย์และสิ่งแวดล้อม จะต้องเข้าใจความเป็นจริงตามหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ถือว่าเป็นตัวสภาวะธรรมของธรรมชาติที่จะทำให้มนุษย์มีทัศนคติทำที่ ทิฐิที่ถูกต้องในการพัฒนาตัวเอง และเข้าไปเกี่ยวข้องจัดการกับปัญหาอย่างถูกต้อง ซึ่งสามารถสรุปประเด็นแนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของกฎธรรมชาติ ดังนี้

1. การกำหนดแนวทางในการจัดการสิ่งแวดล้อม โดยมีความตระหนักในเรื่องของความเปลี่ยนแปลง
2. มนุษย์ต้องเข้าใจการเปลี่ยนแปลง เพื่อการยุติปัญหาในการจัดการสิ่งแวดล้อม
3. แนวคิดในการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักของความเป็นจริงตามธรรมชาติทำให้มนุษย์มีโลกทัศน์ใหม่ที่ว่าทุกสิ่งเกี่ยวข้องกันเป็นองค์รวม มนุษย์เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อสิ่งอื่นหรือเป็นสิ่งแวดล้อมของสิ่งอื่น ๆ ด้วย ดังนั้น การจัดการสิ่งแวดล้อมตามความเป็นจริงแล้วก็คือ การจัดการตัวมนุษย์นั่นเอง
4. แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักพุทธศาสนา บนแนวทางของความ

เป็นจริง ต้องรู้ระบบนิเวศที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ คือ สภาพสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่เรียกว่า อุคฺคินิยม ได้แก่ ความจริงเกี่ยวกับสสารสิ่งแวดล้อมทางชีวภาพที่เรียกว่าพีชานิยาม ได้แก่ ความหลากหลายทางชีวภาพ พันธุกรรม ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวกับพฤติกรรม เป็นตัวเชื่อมโยงเกี่ยวข้องระหว่างมนุษย์กับสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต เป็นธรรมชาติเกี่ยวกับเรื่องของการกระทำและผลที่ตามมาเรียกว่ากรรมนิยาม ธรรมชาติเกี่ยวกับกลไกการทำงานของจิตที่เรียกว่าจิตนิยาม โดยเชื่อมโยงธรรมชาติเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ ตามหลักที่เรียกว่า ธรรมนิยาม ได้แก่ สิ่งทั้งหลายที่มีความสัมพันธ์กันตามกระบวนการแห่งเหตุผล

หลักธรรมของพุทธศาสนาที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้นถูกแฝงอยู่ในหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา แต่ถ้าจะให้เห็นผลทางปฏิบัติ หลักธรรมคำสอนจะถูกถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะศาสนาพุทธมีพิธีกรรมหลากหลาย แนวทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามหลักพุทธศาสนา จึงเป็นการประยุกต์ใช้พิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อมีผลต่อจิตใจหรือเป็นการสร้างจิตสำนึก ในการศึกษาครั้งนี้จึงมีกรอบการศึกษาในเรื่องแนวทางการอนุรักษ์ป่าไม้ โดยจะศึกษาเฉพาะการประยุกต์ใช้พิธีการบวช จนมาเป็นกรอบต้นไม้ตามหลักของพุทธศาสนา

การบวชป่าไม้ได้มีความหมายเพียงแค่การประกอบพิธีกรรม หรือเพียงการนำผ้าเหลืองไปห่มต้นไม้เท่านั้น แต่กิจกรรมการบวชป่าจะเป็นสื่อและสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความผูกพันระหว่างคนกับต้นไม้และสัตว์ป่า ซึ่งจะมีผลดีต่อระบบนิเวศน์ วิถีชุมชน ท้องถิ่น และประชาชน พิธีบวชต้นไม้เป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่าที่เกิดจากการประยุกต์พิธีกรรมทางพุทธศาสนาซึ่ง เสรี พงศ์พิศ (2536) ได้กล่าวถึงพิธีบวชต้นไม้ สรุปได้ว่าในพระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงพิธีกรรมเจริญพระพุทธรูปให้ต้นไม้ในครั้งพุทธกาล ซึ่งวัตถุประสงค์ของการทำพิธีดังกล่าว เพื่อให้ป่าต้นน้ำลำธารรอดพ้นจากการถูกตัดฟัน ถือเป็นกุศโลบายยับยั้งการลักลอบตัดไม้ บริเวณป่าต้นน้ำ และเพื่อความเป็นสิริมงคลกับต้นไม้ที่ถูกบวช และต้นไม้บริเวณใกล้เคียง

พิธีกรรมการบวชป่าได้ถูกประยุกต์ กำหนดสร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์และความหมายจากความเชื่อของชุมชนในภาคเหนือ โดยมีเป้าหมายเพื่อปลูกจิตสำนึกของคนในชุมชน สะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันและการเคารพซึ่งกันและกัน ระหว่างคนกับป่าไม้ โดยส่วนใหญ่ต้นไม้ที่รับการบวชแล้ว มักจะได้รับการคุ้มครองรอดพ้นจากการถูกลักลอบตัด การประกอบพิธีกรรมการบวชป่าได้ดำเนินการมาหลายพื้นที่แต่ละพื้นที่ก็จะนำไปประยุกต์ใช้ต่างกันแต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่มีความเชื่อ

ในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ความเชื่อทางพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดจิตสำนึกที่ดีต่อป่าไม้

2. แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพ รากฐานความรู้ของชาวบ้าน (เสรี พงศ์พิศ, 2529) การที่ชาวบ้านสามารถรักษาหมู่บ้าน คงสภาพท้องถิ่นไว้ได้สืบมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะชาวบ้านมีการแสวงหาทางออก และตอบสนองต่อสิ่งท้าทาย มีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ตามกาลเวลาและสภาพแวดล้อม ซึ่งจะมีเงื่อนไขปัจจัยเฉพาะที่แตกต่างกันไปนั้น อาจเรียกโดยสรุปว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน (สุจารี จันทรสข, 2531) ซึ่ง วิจิต นันทสุวรรณ (2531) เห็นว่าภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นเรื่องของสังคมหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องกับครอบครัว เครือญาติ การทำมาหากิน และอื่นๆ ฉะนั้นจึงไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่หากจะนับก็นับได้ว่าเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่เป็นเอกภาพกับสังคมหมู่บ้าน

อย่างไรก็ตาม ชิงขง เทาประเสริฐ (2537) เรียกองค์ความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ของชาวบ้านที่สั่งสมสืบทอดกันมา อันเป็นศักยภาพหรือความสามารถในเชิงแก้ปัญหา จัดการปรับตัว เรียนรู้ และสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อการดำรงอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ ถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ หรือเรียกว่า ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

สรุปแล้ว ภูมิปัญญาชาวบ้านมีลักษณะเป็นองค์รวมเปรียบเสมือนความรู้ชุดหนึ่งที่บอกแนวปฏิบัติและเหตุผลซึ่งเป็นกระบวนการความคิด กระบวนการตัดสินใจด้วยตนเอง ครอบครัวและชุมชน โดยอาศัยการเรียนรู้สั่งสมเป็นระยะเวลายาวนาน การเรียนรู้ของคนในท้องถิ่นจึงเป็นมิติเดียวกันกับการดำเนินชีวิตที่สัมพันธ์กันในชุมชนและกับโลกภายนอก (เอกวิทย์ ฌ ถกลาง, 2536) โดยเป็นการแสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

ภูมิปัญญาชาวบ้านได้พยายามธำรงความเป็นตัวของตัวเองและปรับเปลี่ยนสภาพอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริง เพื่อความอยู่รอดของชีวิต ในสภาพเช่นนี้จะพบความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา 3 ประการ (อภิชาติ ทองอยู่, 2538) คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน จะให้ความเคารพคุณค่าของกันและกันมากกว่าการเคารพวัตถุ
2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม จะเป็นไปอย่างเข้าใจมีลักษณะของการอนุรักษ์มากกว่าการทำลาย
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคุณค่าสูงสุด ไม่มุ่งเน้นการแสวงหาผลประโยชน์ แต่เป็นการยึดถือในเชิงคุณค่ามากกว่า

ความสัมพันธ์ในลักษณะการถือคุณค่าดังกล่าวข้างต้นเป็นสภาพที่ อภิชาติ ทองอยู่ (2538) มองว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนว่าเป็นเรื่องของคุณธรรมมากกว่าผลประโยชน์ และชาวบ้านเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมว่าควรจะเป็นไปในเชิงอนุรักษ์มากกว่าทำลาย นอกเหนือจากความสัมพันธ์ดังกล่าวแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ (สามารถ จันทรสุรีย์, 2536)

ปรีชา อุยตระกูล (2531) มกนภูมิปัญญาชาวบ้านว่าเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาแต่อดีตจึงเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกอย่างเพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้ เป้าหมายก็คือ เพื่อให้เกิดความสงบสุขทั้งในส่วนที่เป็นชุมชน หมู่บ้านและในส่วนที่เป็นตัวปัจเจกชนของชาวบ้านเอง ซึ่งเป็นแนวความคิดที่ใกล้เคียงกับ อภิชาติ ทองอยู่ (2538) นอกจากนั้นลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น ยังประกอบด้วย

1. ความรู้และระบบความรู้ที่สัมพันธ์กัน
2. ความรู้ภูมิปัญญาชาวบ้านซึ่งเกิดจากการสั่งสมและการกระจายความรู้หรือการนำความรู้นั้นไปใช้บริการแก่คนอื่น ๆ เช่น ความรู้ของหมอพื้นบ้าน ชุมชนมีการสั่งสมความรู้ทางการแพทย์หรือการเป็นหมออย่างไร
3. การถ่ายทอดความรู้ และกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อนจากชั่วอายุคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกชั่วอายุคนหนึ่ง
4. การสร้างสรรค์ และการปรับปรุง เพราะภูมิปัญญาชาวบ้านไม่ใช่ความรู้หรือระบบความรู้ที่หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่มีการปรับเปลี่ยน และการดัดแปลงเพิ่มเติมโดยอาศัยประสบการณ์

การณ์ของชาวบ้านเอง รวมทั้งมีลักษณะของการอนุรักษ์และมีผลต่ออำนาจการตัดสินใจของชาวบ้านสูง

การใช้ภูมิปัญญาในชีวิตของชาวบ้านเกิดขึ้นตลอดเวลาทั้งด้านการทำมาหากิน ด้านความสัมพันธ์กับศาสนา ใช้ภูมิปัญญาในการสืบมรดก การแต่งงาน การตั้งบ้านเรือนใหม่ และใช้ภูมิปัญญาในการจัดทรัพยากร เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การใช้ภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ชาวบ้านจะนำไปใช้และสามารถสรุปเป็นเรื่องใหญ่ ๆ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2536) ดังนี้

1. ใช้ภูมิปัญญาโดย ผ่านการตั้งกฎเกณฑ์ หรือองค์การที่ชัดเจนตายตัว สามารถมองเห็นได้ เช่น กฎเกณฑ์ในเรื่องเหมืองฝาย
2. ใช้ภูมิปัญญาในการสร้างทัศนคติ โดยผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ เพื่อการจัดการทรัพยากร เช่น การไหว้ขุนน้ำ การบวชป่าต้นน้ำ
3. ใช้ภูมิปัญญาโดยมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่าง ๆ รอบตัวและมีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีทั้งหน้าที่ที่คนจะต้องทำต่อสิ่งต่าง ๆ และสิ่งนั้นจะต้องกระทำต่อคน เช่น การใช้ดินไม้ในเชิงสมุนไพรการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านในชุมชนมีหลายวิธี (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531) ขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายและเนื้อหาสาระที่ต้องการสื่อสาร เช่น การถ่ายทอดความรู้แก่เด็กต้องง่ายไม่ซับซ้อน มีสิ่งดึงดูดใจและสนุกสนาน เช่น การเล่นนิทาน การละเล่น การลองทำ เนื้อหานิทานเป็นเรื่องการเสริมสร้างนิสัยและบุคลิกภาพส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรมสร้างเสริมความกตัญญูต่อบุพการีและอธิบายเหตุผลตอบข้อสงสัยของมนุษย์ แม้ว่าการถ่ายทอดคติชาวบ้านเกือบทั้งหมดเป็นการถ่ายทอดโดยทางปากหรือคำพูดมีการบันทึกและถ่ายทอดเป็นตัวหนังสือ

โดยสรุปวิธีถ่ายทอดภูมิปัญญา (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531) มีรูปแบบหลากหลายตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย วิธีที่นิยมใช้มากที่สุดคือ การบอกเล่า การประกอบพิธีกรรม การแสดงมหรสพพื้นบ้านซึ่งทุกวิธีจะแอบอิงอยู่กับศรัทธาในพุทธศาสนา ไม่นิยมกระบวนการเรียนรู้ที่ขาดศรัทธารองรับ จากความหมายและลักษณะภูมิปัญญา จะเห็นว่าภูมิปัญญาชาวบ้านเกิดจากการนำความรู้ต่าง ๆ มาจัดระบบ วิเคราะห์ สังเคราะห์ ด้วยตนเอง ซึ่งมีทั้งส่วนที่เป็นประสบการณ์โดยตรงของชีวิตผู้นั้น กลุ่มนั้นและส่วนที่รับจากความรู้ ความคิดจากผู้อื่น เกิดจากการตั้งสมมติทอด การเรียนรู้และประสบการณ์ มีกระบวนการความคิดและตัดสินใจแก้ปัญหาและแสวงหาทางออกในวิถีชีวิต มีการปรับประยุกต์ใช้อย่างเชื่อมโยงกับความรู้ใหม่บนรากฐานของวัฒนธรรม และพุทธศาสนา เพื่อการดำรงอยู่รอดของชาวบ้านและชุมชน

แนวคิดในส่วนเนื้อหาของภูมิปัญญาชาวบ้านตามที่สนทนากล่าวมาข้างต้นมีแนวความคิดที่คล้ายคลึงกันคือ ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้หรือระบบความรู้ที่ถูกสั่งสมมานาน และสืบทอดไปสู่คนรุ่นต่อ ๆ ไป แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติโดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน เป็นต้น ซึ่งระบบความรู้เหล่านี้ ชาวบ้านได้นำมาใช้ในการดำเนินชีวิตและการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ดังนั้นในมิติด้านเนื้อหาของภูมิปัญญาชาวบ้านผู้ศึกษาได้นำเอาแนวคิดของปรีชา อุตระกุล (2531) มาเป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาครั้งนี้ 3 ด้านคือ

1. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน โดยผ่านกระบวนการการดำเนินชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม
2. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ โดยผ่านทางกระบวนการผลิตและระบบนิเวศ
3. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือ สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติโดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ

ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ

องค์ความรู้ของชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำที่จะกล่าวในที่นี้ หมายถึง ระบบคิดที่เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ 3 ชูต ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความสัมพันธ์ทั้งสามนี้มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ยังเป็นตัวกำหนดแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ด้วย อันได้แก่ วิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจ และแบบแผนการใช้ทรัพยากร วิถีชีวิตด้านการเมืองการปกครอง การบริหารและกฎหมาย วิถีชีวิตด้านศาสนาและระบบความเชื่อวิถีชีวิตด้านการศึกษา และถ่ายทอดความรู้ วิถีชีวิตด้านสุขภาพอนามัย ประเด็นสำคัญคือ วิถีชีวิตด้านต่าง ๆ เหล่านี้มีสัมพันธภาพในเชิงการกำหนดซึ่งกันและกันอีกด้วย (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537 ก) องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์แต่ละชูดังกล่าวมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ โดยผ่านกระบวนการการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันในสังคม

การที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่ทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ก่อให้เกิดระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน อันประกอบด้วยครอบครัว เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบ กฎเกณฑ์ และพิธีการต่าง ๆ เป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชนทั้งรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไปได้ยึดถือปฏิบัติ ยกตัวอย่างเช่น ในภาคเหนือจะมีการจัดระบบเพื่อการปกครองชุมชนหมู่บ้านเรียกว่า “ระบบหัวหมวด” โดยแบ่งขนาดหมู่บ้านออกเป็นหมวด ๆ โดยหมู่บ้านหนึ่งอาจมี 5 ถึง 10 หมวด แล้วแต่ขนาดของชุมชนในแต่ละหมวดประกอบด้วย 15-30 ครอบครัว โดยแต่ละหมวดจะมี “หัวหมวด” ที่ชาวบ้านในหมวดคัดเลือกขึ้นมา 1 คน มีหน้าที่ประสานงานกับหัวหมวดอื่น ๆ เมื่อมีปัญหาหรือกิจกรรมใดในหมู่บ้านจะมีการเรียกประชุมที่วัดร่วมกับคณะกรรมการวัด (สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์, 2533)

2. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการผลิต วิถีชีวิต และระบบนิเวศ

มนุษย์อาศัยความหลากหลายทางชีวภาพของป่าไม้เป็นเครื่องยังชีพ เช่น การเก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด เก็บผัก หาฟืน โดยไม่ทำลายความสมดุลของธรรมชาติ การกระทำดังกล่าวย่อมจะพึงพาธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน (ประเวศ วะสี, 2537) วิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่จำเป็นต้องพึ่งพาธรรมชาติ ทำให้ได้เรียนรู้จากธรรมชาติมาโดยตลอด ภูมิปัญญาของมนุษย์ที่เริ่มจากการแสวงหาปัจจัยสี่ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตทำให้มนุษย์มีความสัมพันธ์และมีความเข้าใจในธรรมชาติ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในภาคเหนือมีประวัติความเป็นมายาวนาน ตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายในพุทธศตวรรษที่ 19 ทั้งนี้เพราะพื้นที่ภาคเหนือเป็นภูเขาสูง ทำให้ชุมชนต้องอาศัยที่ราบในหุบเขาเป็นที่ทำกิน และพึ่งพาการจัดการน้ำเพื่อการผลิต โดยจัดทำเหมืองฝายดึงน้ำเข้าบริเวณที่นา ขณะเดียวกันชาวบ้านก็เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าทั้งการหาอาหาร สมุนไพร เครื่องใช้ไม้สอย เลี้ยงสัตว์ โดยการจำแนกพื้นที่ป่าออกเป็น 3 ลักษณะ คือ ป่าต้นน้ำ ป่าไม้ใช้สอย และป่าประเพณี ถัดมาจากเขตป่าเป็นเขตที่ไร่ ที่นา และที่อยู่อาศัย จะเห็นได้ว่าชาวบ้านมีระบบการผลิต และวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศของท้องถิ่น (ชัชวาล ดิทองเลิศ และนันทา เบญจศิริรักษ์, 2536)

3. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ

ความเชื่อเรื่องผีของชุมชน

ภูเขา ต้นไม้ ป่า แม่น้ำลำธาร ตามระบบคิดหรือความเชื่อในวัฒนธรรมไทย ล้วนแต่มีผีคอยดูแลรักษาทั้งสิ้น ระบบความเชื่อเรื่องผีจึงเปรียบเสมือนมาตรการที่สำคัญในการจำกัดขอบเขตการใช้ทรัพยากรไม่ให้ฟุ่มเฟือย หรือมากเกินไปจนกระทบที่ระบบนิเวศจะรองรับได้ นอกจากนี้ความเชื่อดังกล่าวยังช่วยส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรอีกด้วย (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537 ข)

การแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ

ลักษณะของการสำนึกในความสำคัญของธรรมชาติสะท้อนให้เห็นผ่านทางพิธีกรรม เช่น การไหว้ผีขุนน้ำ การไหว้ผีเหมืองฝาย เป็นการแสดงความเคารพ และขอบคุณในธรรมชาติที่ได้ให้น้ำเพื่อการเพาะปลูก พิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์และจิตสำนึกเพื่อให้มีการใช้ทรัพยากรที่เหมาะสม

กรรณิการ์ พรหมเสาร์ (2535) ได้กล่าวถึงระบบเหมืองฝายซึ่งเป็นระบบการใช้น้ำของชาวนาในภาคเหนือไว้ว่า ชาวนามีได้มองน้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถใช้ได้ตามใจชอบ แต่พวกเขาสำนึกว่าผู้บันดาลความสมบูรณ์ของน้ำ และทำให้การเพาะปลูกเป็นไปได้ด้วยดีคือเทพเทวดา จึงมีการสร้างหอนูชาผีฝายขึ้นประจำเหมืองฝายแต่ละแห่ง ความเชื่อนี้นอกจากจะทำให้การแบ่งปันทรัพยากรเป็นไปอย่างยุติธรรม และเป็นที่พักใจของทุกฝายแล้วยังแสดงถึงความอ่อนน้อมของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติ

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจำแนกภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำออกเป็น 2 ลักษณะ คือในแง่ของลักษณะที่เป็นความรู้ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ปัญหาที่ชาวบ้านได้วิเคราะห์จากสถานการณ์ที่ชุมชนเผชิญอยู่ และลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี ในท้องถิ่น เช่น ความเชื่อเรื่องผี เทวดา หรือการประพฤติปฏิบัติตามประเพณีและพิธีกรรม ดังนี้

1. ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน

ในระบบนิเวศธรรมชาติ สรรพสิ่งทั้งหลายที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เช่น มนุษย์ สัตว์ พืช จะมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกด้วยกันเอง และปฏิสัมพันธ์ต่อสิ่งไม่มีชีวิตโดยรอบ เช่น ดิน น้ำ อากาศ แสงแดด ในความมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตนั้น จะเห็นว่าพืชเป็นอาหารของมนุษย์ และสัตว์ มูลของสัตว์ รวมทั้งซากพืชซากสัตว์ เป็นอาหารของสัตว์ที่กินของเน่าเปื่อย รวมไปถึงจุลินทรีย์จะย่อยสลายซากเหล่านั้นเป็นปุ๋ยแก่ต้นพืชต่อไป เป็นวงจรอย่างต่อเนื่อง ป่าในประเทศไทยเป็นป่าเขตร้อนที่มีระบบนิเวศที่อุดมไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร สัตว์ แมลง จุลินทรีย์ และทรัพยากรทางพันธุกรรม ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการรักษาสมดุลทางธรรมชาติ และให้ประโยชน์ต่อมวลมนุษย์อย่างมหาศาล ป่าหลายแห่งเป็นที่อยู่อาศัยของชาวบ้านหลายเผ่าพันธุ์ หลายกลุ่ม แต่ละกลุ่มได้พัฒนาวิถีชีวิตผูกพันแน่นแฟ้นอยู่กับป่า สังคมภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบนิเวศของป่าสมุนไพร และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่ามาเป็นเวลาหลายร้อยหลายพันปี (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537 ก)

การจัดการป่าชุมชนเป็นรูปแบบของการร่วมมือร่วมใจของประชาชนในการรักษาทรัพยากรป่าเพื่อประโยชน์ของชุมชน ในการอยู่ร่วมกันในระบบนิเวศอย่างมีความสุข ชุมชนอาศัยทรัพยากรจากป่า ภูเขา สายธาร เป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต ชาวบ้านจะมองป่าในลักษณะที่เป็นเอนกประสงค์ คือ ป่าในฐานะเป็นดินน้ำอาหาร เป็นที่ดินเพาะปลูก เป็นแหล่งเชื้อเพลิง เป็นวัสดุสร้างบ้านเรือน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สืบทอดอุดมการณ์และความเชื่อด้วยเหตุผลนี้ชาวบ้านจึงมีระบบการใช้ประโยชน์จากป่าที่สมบูรณ์แบบ คือ มีวัตถุประสงค์การใช้ที่ชัดเจน มีกฎระเบียบที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อม และมีองค์กรที่คอยดูแลรักษา ในชุมชนภาคเหนือส่วนใหญ่จะมีการรักษาป่าไว้เป็นของส่วนรวม ตามประเพณี ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานความเชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตย์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นผีขุนน้ำ ผีเจ้าบ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการรักษาป่าตามประเพณีที่จัดไว้เพื่อการใช้สอยของชุมชน เช่น ป่าช้า ป่าเลี้ยงสัตว์ ป่าต้นน้ำ โดยมีองค์กรท้องถิ่นทำหน้าที่รักษา และจัดการป่าตามบริบทการผลิตของชุมชน โดยยึดหลักการจัดการที่ให้ประโยชน์แก่ชุมชนสูงสุด มีการวางกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่า มีการปลูกป่าเสริม เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2536)

ในชุมชนที่มีการรักษาป่าชุมชนไว้ได้มักใช้กฎเกณฑ์ตามประเพณีเป็นกลไกควบคุมการใช้ที่ดินในการเกษตร การเลี้ยงสัตว์ การใช้น้ำ การเก็บของป่าตลอดจนถึงการใช้ไม้ด้วย มีการจำแนกพื้นที่ป่าพื้นที่ทำกินและกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ในแต่ละพื้นที่ไว้ สาระกฎเกณฑ์มักมีลักษณะร่วมกันหลายประการ (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ, 2537) ดังนี้

1. ห้ามตัดต้นไม้ในป่าต้นน้ำลำธาร
2. ในป่าใช้สอยที่ยอมให้มีการตัดต้นไม้ ต้องตัดไม้ได้เท่าที่จำเป็นต้องใช้ โดยมีองค์กรที่รักษาป่าเป็นผู้พิจารณาว่ามีความจำเป็นต้องใช้มากน้อยแค่ไหน
3. ของป่าจะต้องเก็บเท่าที่จำเป็นต้องใช้อุปโภค บริโภคภายในครัวเรือนห้ามนำไปขาย
4. ในพื้นที่ ๆ มีปัญหาการลักลอบเข้ามาใช้ทรัพยากรของหมู่บ้านมักมีการจัดกลุ่มตรวจสอบดูแลเป็นประจำ

5. เมื่อมีการจับกุมผู้กระทำความผิดพร้อมของกลางได้แล้ว มักยึดของกลางไว้เป็นสมบัติส่วนรวม ส่วนผู้กระทำความผิดชาวบ้านมักใช้วิธีการว่ากล่าวตักเตือน โดยมากชุมชนจะมีกฎเกณฑ์ที่ยอมรับกันในชุมชน โดยไม่ได้เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

สำหรับชุมชนที่เผชิญกับปัญหาการใช้ทรัพยากรมากเกินไป ชาวบ้านได้แสดงออกในบทบาทขององค์กรชุมชนที่รักษาป่าองค์กรเหล่านี้มักเป็นกลุ่มธรรมชาติ เช่น กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มชาวนามารวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเช่น การต่อต้านการตัดไม้ทำลายป่าของบริษัทเอกชน เป็นต้น หรืออาจใช้รูปแบบของกลุ่มทางการที่มีอยู่เข้ามาร่วมด้วย เช่น กรรมการหมู่บ้าน และสภาตำบลนอกจากนี้ยังมีผู้นำทางความคิด เช่น พระสงฆ์ หรือผู้อาวุโสที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ทำหน้าที่เป็นผู้นำด้านการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีกด้วย

จากการที่ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาที่เกี่ยวข้องกับภายนอกชุมชน ทำให้องค์กรชาวบ้านจำเป็นต้องหาแรงสนับสนุนจากแหล่งต่างๆ เพื่อให้เข้ามาร่วมกันแก้ปัญหามาโดยการสร้างเป็นเครือข่ายที่สามารถเพิ่มพลังในการต่อรองให้มากขึ้น และเครือข่ายเหล่านี้จะมีการรวมตัวกันหลายรูปแบบ (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ, 2537) ดังนี้

1. การประสานเครือข่ายระหว่างชุมชนที่อาศัยป่า ที่อยู่รอบ ๆ ชายขอบเขตอุทยานแห่งชาติชุมชนเหล่านี้มีพื้นที่ป่าต้นน้ำ และป่าใช้สอยติดต่อกันเป็นแนวยาวทำให้เกิดปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชุมชน การประสานเครือข่ายจึงเป็นความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว

2. การรวมตัวของชุมชนในกลุ่มน้ำเดียวกัน เช่น ร่วมกันทำพิธีเลี้ยงผีต้นน้ำเพื่อจัดการปัญหาการใช้น้ำและการใช้ป่า
3. การรวมตัวเป็นเครือข่ายในองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อสร้างพลังต่อรองกับรัฐให้เข้ามาช่วยแก้ปัญหา

2. ลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี หรือวัฒนธรรม

2.1 การสืบทอดแม่น้ำ

พิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำ เป็นพิธีกรรมที่ประยุกต์นี้มาจากพิธีสืบทอดหมู่บ้าน และพิธีสืบทอดคน ซึ่งถือว่าเป็นพิธีกรรมที่มีคุณค่าและมีความหมายต่อชาวบ้าน ถ้าชาวบ้านหรือชุมชนมีความเดือดร้อน พระสงฆ์และผู้อาวุโสที่เป็นแกนนำสำคัญของชุมชนจะต้องช่วยกันแก้ไขปัญหาพิธีสืบทอดแม่น้ำเกิดจากความคิดของพระสงฆ์ และชาวบ้านกลุ่มหนึ่งในจังหวัดทางภาคเหนือ เช่น ชาวบ้านในตำบลศรีถ้อย อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยาที่มีความห่วงใยในป่าต้นน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำลำธารให้มีชีวิตยืนยาวสืบต่อไป โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรวมพลังของชาวบ้านที่อยู่ลุ่มน้ำเดียวกัน หรือใช้แม่น้ำเดียวกันให้มีจิตสำนึกในการปกป้องทรัพยากร ซึ่งแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในเมื่อแม่น้ำกำลังตกอยู่ในสภาวะแห้งแล้งก็ต้องทำพิธีสืบทอดเพื่อให้แม่น้ำมีน้ำตลอดไป

การทำพิธีสืบทอดแม่น้ำ ถือเป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่า โดยใช้พิธีกรรมทางศาสนา นอกจากสามารถเรียกขวัญ และกำลังใจของชาวบ้านคืนมา แล้วยังก่อให้เกิดความร่วมมือความสามัคคีช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในหมู่คณะ อีกทั้งยังเป็นการแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในหมู่บ้าน และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลแม่น้ำอีกด้วย (อุทัย ทองเพชร, 2534)

2.2 การบวชต้นไม้

พิธีบวชต้นไม้ เป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่าที่เกิดจาก การประยุกต์พิธีกรรมทางพุทธศาสนาซึ่ง เสรี พงศ์พิศ (2536) กล่าวถึงพิธีบวชต้นไม้ สรุปได้ว่าในพระไตรปิฎกพูดถึงพิธีกรรมเจริญพระพุทธมนต์ให้ต้นไม้ในครั้งพุทธกาล ซึ่งวัตถุประสงค์ของการทำพิธีดังกล่าวเพื่อให้ป่าต้นน้ำลำธารรอดพ้นจากการถูกตัดฟัน ถือเป็นกุศโลบายยับยั้งการลักลอบตัดไม้บริเวณป่าต้นน้ำ และเพื่อความป็นสิริมงคลกับต้นไม้ที่ถูกบวช และต้นไม้บริเวณใกล้เคียง

สรุปแล้วภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เกิดจากกระบวนการ 4 ประการ ดังนี้คือ

1. การเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เกิดขึ้นจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุมเร้าอยู่ โดยมีผู้นำหรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ทดลอง และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่นผสมผสานกับความรู้ และเทคโนโลยีจากภายนอก

2. การสั่งสมความรู้

การสั่งสมความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเรียนรู้ การสั่งสมความรู้ ได้มา 2 ทาง คือ การสั่งสมด้วยตนเองโดยเรียนรู้มาจากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคมอีกทางหนึ่งคือ มีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปของวัฒนธรรมประเพณี และวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสั่งสมไว้ในตัวคน ๆ หนึ่งเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ตัวอย่างของวัฒนธรรมอันสะท้อนถึงภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่าได้แก่วัฒนธรรมการดำรงชีพของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง สรุปได้ว่า ชาวเขามีระบบการใช้ที่ดินเป็นการทำนาขั้นบันได และการทำไร่หมุนเวียน โดยมีการกันพื้นที่ป่ารอบ ๆ หมู่บ้านไว้เป็นป่าธรรมชาติและป่าต้นน้ำ (กองบรรณาธิการ, 2536)

นอกจากนี้ยังมีระบบความรู้และศักยภาพของประชาชน ที่เป็นรากฐานของวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรน้ำคือ ระบบเหมืองฝายที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการผลิต การตัดสินใจทางการเกษตร การจัดการที่ดินที่มีการเฉลี่ยผลประโยชน์และหน้าที่อย่างเป็นธรรม มีกฎเกณฑ์ในการปันน้ำที่ต้องคำนึงถึงคุณภาพ ดิน ทิศทางแสง ชนิดพืชที่ปลูก ระดับสูงต่ำของแปลงนา เป็นต้น ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ จะเป็นตัวกำหนดขนาดของท่อน้ำที่เข้ามา (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2534)

จะเห็นได้ว่าความรู้ดังกล่าวได้ถูกสั่งสมมาจากประสบการณ์ และได้รับการถ่ายทอดมาจากรุ่นบุรุษผ่านการลองผิดลองถูก และปรับให้ใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นและสอดคล้องกับระบบนิเวศ ภูมิปัญญาที่สั่งสมมานี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและการดำรงเผ่าพันธุ์

3. การถ่ายทอดและการกระจายความรู้

การถ่ายทอดและการกระจายความรู้หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีและการผลิต วิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้อย่างเป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีผู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่าปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

การถ่ายทอดภูมิปัญญาามีวิธีการหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่าโดยตรง หรือบอกเล่า โดยผ่านพิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น รวมทั้งการลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษ ก็มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด ในแต่ละครอบครัวจะมีการจัดระบบงานและความรับผิดชอบให้แก่สมาชิกแต่ละคนในครอบครัว ผู้ชายจะทำงานที่ใช้แรงงานหนักและเสี่ยงภัยสูง เช่น ล่าสัตว์ ตัดไม้ ชุคดิน ไถนา ในขณะที่ผู้หญิงจะทำงาน ต่ำช้า ฝัดข้าว หุงหาอาหาร การปักดำ การเก็บเกี่ยว ถักทอ คนเฒ่าคนแก่ก็มีหน้าที่ให้คำปรึกษา เกียงดู อบรมสั่งสอนจริยธรรม และถ่ายทอดคุณค่าของภูมิปัญญา รวมทั้งวิชาความรู้ของชุมชนที่สืบทอดกันมาให้กับเด็ก พ่อ แม่ และญาติพี่น้อง มีฐานะเป็นครูของลูกหลาน โดยวิธีการถ่ายทอดความรู้แบบ “พาทำ” คือ การนำปฏิบัติ (สามารถ จันทรสุรย์, 2536)

4. การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้

การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็น คือการประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ภายในซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อน เกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก และการประยุกต์หลักธรรมทางพุทธศาสนาโดยพระสงฆ์ เช่น ความเชื่อเรื่องผิขุน้ำ ของป่าชุมชนในภาคเหนือในบริบทของประวัติศาสตร์ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับสังคมและมนุษย์กับธรรมชาติ อุดมการณ์อำนาจในรูปความเชื่อดังกล่าว มีการประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การนำเอาความเชื่อเรื่องผิขุน้ำมาเป็นพลังในการต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ หรือการปรับความเชื่อทางศาสนามาเป็นพิธีกรรมการบวชต้นไม้ เพื่อเป็นพลังในการต่อสู้กับขบวนการลักลอบตัดไม้ของนายทุนภายนอก และเพื่อให้ป่าได้รับการคุ้มครอง (เสน่ห์ จามริก, 2536) ส่วนการสืบชะตาแม่น้ำ เป็นการประยุกต์การสืบชะตาคน และการสืบชะตาหมู่บ้านเพื่อการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร และป่า อีกทั้งยังทำให้ชาวบ้านมีความสำนึกในคุณค่าของแหล่งน้ำที่ทุกคนจะต้องช่วยกันปกป้องรักษา (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

ตามที่ได้กล่าวไว้ในแนวคิดที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน เนื้อหาของภูมิปัญญาชาวบ้านคือ องค์ความรู้ ความเข้าใจที่เกี่ยวกับชีวิต ที่สามารถนำมาใช้ในการแก้ปัญหา การแสวงหาทางออกให้ กับชีวิต แสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือ ธรรมชาติ ที่มีความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี การทำมาหากิน วิถีชีวิต ความ เชื่อ เป็นต้น ความสัมพันธ์ 3 ชุดนี้มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน และยังเป็นตัวกำหนดแบบแผนวิธีการ ดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์อีกด้วย โดยแสดงออกใน 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ปัญหา และลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี

กรอบความคิดในการศึกษา

